

Válasz Ács Pál, Horn Ildikó és Papp Klára opponensi véleményére

Mielőtt a bírálatokra adott válaszomat ismertetném, szeretném őszinte köszönetemet kifejezni három opponensemnek, Papp Klárának, Horn Ildikónak és Ács Pálnak, hogy elolvasták az értekezést és kifejtették értékes véleményüket. Örömmel fogadtam az elismerést, a munkám eredményeit és érdemeit méltató sorokat, valamint a sok segítőkész és főleg a jövőbeni megjelenésre vonatkozó kollegiális tanácsot. Az egybeeső bírálatokra összevonva válaszolok, a különálló kérdéseket pedig egyesével fogom sorra venni, ahol szükségesnek láttam, ott némileg részletesebben kifejtve, egyébként pedig röviden és lényegre törően járok el.

Először a dolgozat szerkezetére érkezett megjegyzésekre reflektálok. Bírálóim a Thököly Éva családjáról írt fejezetet soknak, túl részletesnek találták (*Családban* 13–56. o.), ennek ellenére ketten végül értelmét látták a családtörténet bőven adatolt tárgyalásának: Papp Klára a későbbi birtokvisszaszerzési folyamatok ismeretében elfogadta, hogy hasznos volt az aprólékos bemutatás, s Horn Ildikó is indokoltan, sőt, „kincsesbányának” látta a mindenre kiterjedő részleteket. Mégis szeretném megvédeni eljárásomat és a fejezet szükségességét két érveléssel is igyekszem alátámasztani: 1. a Thököly családtörténet eddig közzétett tényei erősen hiányosak voltak, márpedig egy biográfiában a családi gyökerek, az elsajátított minták és az örökség felvázolása nemcsak a személyiségfejlődés megismerését tekintve, de egyes társadalomtörténeti tanulságok miatt is kötelező elem. A Thököly család Imréig tartó három generációja közül eddig csak Thököly Sebestyén életét és karrierjét tárta fel a kutatás. A fiú, idősebb Thököly István és az unoka, ifjabb Thököly István tevékenységéről jobbra csak helytörténeti munkák alapján lehetett tájékozódni. Ha valaki kézbe veszi Angyal Dávid 1888-ban megjelent Thököly Imre monográfiáját, feltűnhet, hogy a családjáról szóló rész mennyire redukált (*Elődök és gyermekkor* 6–32. o.), miközben a család erdélyi térnyerése magyarázatra szorul. Ezért koncentráltam az anyára, Gyulaffy Mária alakjára, aki Bethlen István unokájaként kulcsfigura volt a Thökölyek erdélyi jelenlétének megértéséhez. Ráadásul a kutatások során a családra vonatkozóan olyan új levéltári források kerültek elő az Országos Levéltár kamarai állagából (Neo-regestrata Acta, E 148), amelyek indokoltá tették e folyamatok tárgyalását és hitelessé az ebből eredő konklúziókat. 2. Az örökség megszerzésének folyamata és fontosabb mozzanatai eddig nem voltak ismertek – a Gyulaffy Mária révén Erdélyben is nagybirtokos Thökölyek ki voltak téve a politikai erőter változásainak, a teljes anyai ági erdélyi örökség biztosítása az adott helyzetben nem volt reális. De ugyancsak a megváltozott politikai erőviszonyok voltak azok az 1690-es évek elején, amelyek lehetővé tették, hogy az egykori Bethlen-Thököly birtokokat kézben tartó Apafi családdal szemben, Esterházy Pál támogatásával, a Thököly-nővérek sikeresen lépjenek fel igényeikkel, amely Thököly Évának több mint 60.000 forintot és mozgásteret eredményezett

Ács Páltól kifogásként értettem, hogy a nőtörténeti párhuzamok és a Thököly Évával „parallel történetek olykor nehezen követhető, elágazó exkurzusokba torkollanak”. Bár nem jelölte

meg, hogy pontosan mire gondolt, sejteni vélem, hogy *A rossz házasságok egykorú példái* című alfejezetre. Ebben valóban több olyan esetet végig vettem, ahol a házasfelek közötti nézeteltérések részben nyilvánosságra, részben iratokban rögzítésre kerültek. Ezek bemutatását fontosnak tartottam annak alátámasztására, hogy a nyilvánosságra kerülő viszály jellege, az egyház beavatkozása, a békítési folyamat menete – különösen Rákóczi Erzsébet és Erdődy György rossz házasságát megfigyelve – nem egyedi jelenség volt a korban. Sajnálom, ha ezt nem tudtam jól elmagyarázni és elvesztettem az olvasó figyelmét. Itt köszönöm meg Papp Klára saját 18. századi példáját Csáky Kata és Bethlen Miklós házasságára nézve, akiknél maga az erdélyi püspök lépett fel békítőként.

Horn Ildikó legerősebb kritikája a dolgozat szerkezeti és egyben tartalmi egyenletlenségeire vonatkozott. Megfogalmazása szerint a sok új adat megbontja a főszöveg egyensúlyát, „elmaradt egy erős szelekció” a tekintetben, hogy ezek közül mi kerüljön bele a műbe. Úgy látja, hogy mivel mindent bele akartam írni, kevesebb energia és figyelem maradt az elemzésére. A megállapításaival csak részben tudok azonosulni, ugyanis nagyon komoly gondolkodás és szortírozás alapján döntöttem el, hogy mit és mennyi forrást használok fel a rendelkezésemre állók közül. Elárulom, hogy sok forrás említése elmaradt, pontosan azért, mert nem akartam túlírni a dolgozatot, ahogy egyébként ezt az akadémiai értekezéseknél megszokotthoz képest szerényebb terjedelem is bizonyítja. Hogy konkrét példát is hozzak, a házaspár között 1702-től zajló jogi eljárásoknak a leírtaknál jóval több eseménye és fordulata volt, de éppen az ismétlésnek tűnő és unalmasnak ható részletkérdések miatt a téma kifejtésében kifejezetten önmérsékletet tanúsítottam. Oponensemnek az elemzések részbeni hiányát kifogásoló meglátását viszont érvényesnek és találónak gondolom, ennek hatásos ellenszere az lehet, ha résztanulmányokban – mint ahogy a dolgozat megírása óta is tettem – elvégzem és el fogom végezni az elmélyültebb analíziseket. Fenntartásokkal olvastam viszont Horn Ildikónak azt a megjegyzését, hogy nem szívesen aknázok ki olyan adatokat, amelyeket nem én tártam fel. A lehető legalaposabban igyekeztem a téma kiadott forrásait felkutatni, szeretnék a *Családban* című fejezet nyomtatásban megjelent forrásaira utalni, így Keczer Ambrus és Guzics János naplójára, Teleki Mihály levelezésköteteire és Szilágyi Sándornak az Erdélyi Országgyűlési Emlékek-féle forrásanyagára – mindezeket összesen 125 lábjegyzetben idéztem, nem beszélve az Esterházy levéltárból már kiadott forrásokról, amelyeket bőségesen használtam a dolgozat későbbi fejezeteiben.

Horn Ildikóval vitatkoznék abban, hogy sokkal többet tudnék mondani „a főhős gyermekkorráról, a családban töltött meghatározó első tizenegy évről”. Vajon mely, a magyar történelemben fontos kora újkori férfiszereplőnek a gyermekkorráról tudunk lényeges adatokat összegyűjteni? Talán csak Esterházy Pál sorolható ide, aki naplót írva ifjúkorráról maga szolgáltatott információkat. Említettem már, hogy Angyal Dávid Thököly Imre gyermeki éveiről szóló fejezete mennyire szűkösre sikerült, de Zrínyi Ilonáról írt monográfiájában R. Várkonyi Ágnes is csak nagy általánosságokban, konkrétumok nélkül fogalmazott a kislányt körülvevő családról és az udvari környezetről. Még így is szerencsések vagyunk, hogy a Thököly gyermekek mindennapjaiba a szokásosnál jobban betekinthetünk Keczer Ambrus és Guzics János naplói révén.

Két bírálóm is tanakodott azon, hogy egyrészt Thököly István vajon hogyan és milyen formában lehetett érintett a Wesselényi-mozgalomban, illetve, hogy Esterházy Pál vajon miért vette feleségül a „rebellis” család tagját. Előbbi kérdés eldöntésére nem vállalkozhattam, ennek oka ténylegesen az volt, hogy célzottan erre nem kerestem és nem találtam forrásokat, ezért fogadtam el a releváns kutatói eredményeket. A házasságkötés okára nézve új érveim nincsenek, csupán azok, amiket leírtam és amiket Ács Pál össze is foglalt. Én nem kisebbíteném a szerelmi-szexuális vonzalom erejét sem, de kétségtelen, hogy mind a két hónappal korábbi Zrínyi Ilona – Thököly Imre (1682. június), mind a Thököly Éva – Esterházy Pál házasságkötésnek (1682. augusztus) önmagukon túlmutató politikai jelentőségük volt és egy lehetséges pacifikációs megoldást rejtettek magukban. Ne felejtjük el, hogy ekkor még az is felmerült a bécsi udvarban, hogy Thököly Imrét az elkobzott magyarországi birtokainak visszaadásával és a birodalmi hercegi cím megadásával bírják jobb belátásra. Bár Ács Pál továbbgondolásra érdemesnek tartja Thököly Éva sorsának politikai aspektusait, én nem látom ezeket. Egyfelől nincs adat arra, hogy bármilyen módon – gondoljunk egy másik nádorfeleségre, Széchy Máriára vagy akár Zrínyi Ilonára – beleavatkozott volna a politikába, férje hivatali ügyeibe, a bátyjával történő eseményekbe. Másfelől a rengeteg peres irat áttekintése során arra sem találtam soha egy utalást sem, hogy a lázadó Thököly Imre hűgként ítélték volna őt meg akár a bíróságon, akár az udvarban, s emiatt került volna hátrányos helyzetbe. A magánéletben ténylegesen érték támadások, biztosan nemcsak az országbíró Draskovich János és felesége szólták meg kuruc bátyja miatt, hanem mások is, különösen Esterházy Pál udvarának tagjaira gondolnék.

Ide fűzhető kérdéskör volt Horn Ildikó részéről Thököly Éva nővéreinek, Katalinnak, Máriának és családjaiknak a szerinte elmaradt bemutatása. Elfogadom a kritikát, valóban érdemes lett volna a dolgozatban leírtaknál részletesebben egy-egy életrajzi fejezetet a két nővérrel összeállítani, és alaposabban kitérhettem volna Mária és Katalin házasságaira, vagyoni helyzetükre. Mentségemre szóljon, hogy ezekről kevesebb kiaknázható forrás áll rendelkezésre. Egy ilyen azonban szeretnék megemlíteni, Thököly Mária első, Gersei Pethő Lászlóval 1674-ben kötött házasságának nemcsak a kötéslevele, hanem Esterházy Pálnak az esküvő költségeiről és a meghívott vendégekről készített följegyzései is megmaradtak, ennek átírása már megtörtént és hamarosan várható is egy Kiss Erika művészettörténésszel közös izgalmas tanulmány megjelenése. A kuruc mozgalomban való részvételéről egyébként nemcsak Thököly Mária második férje, Nádasdy István volt ismert, hanem Thököly Katalin legidősebb fia, Esterházy Antal is, akit Éva nagynénje ezért végrendeletében meg is tagadott.

Ács Pálnak a kora újkori osztrák szerzetesrendekre vonatkozó tudásigénye kicsit nehezebben kielégíthető, mint ha a magyarországiakat kellene áttekinteni, hiszen ezekről Koltai András kiváló összefoglalói alapján könnyen lehet benyomást szerezni (Szerzetesség a kora újkori Magyarországon. <https://szerzetes.hypotheses.org/>). Az osztrák helyzet jellemzésére nem is vállalkozom – hiszen Thököly Éva szempontjából nem sok jelentősége van –, ellenben egy rövid bécsire igen. A városban a középkorban számos szerzetesrend megtelepedett: a legjelentősebbek és gazdaságilag legerősebbek

Bécs térségében az ír származású, de skótnak nevezett, bencés szabályokat tartó szerzetesek voltak (nevüket máig őrzik Bécs Schotten előnevű utcái, épületei), őket követték a karmeliták, az ágostonosok, a domonkosok, a ciszterciek és a ferencesek. A legtöbb férfi szerzetesrendnek volt női párja is (klarisszák, kanonisszák). A korai újkorban, a reformáció sokkja utáni felocsúdást követően a letelepedések újabb hulláma regisztrálható. A jezsuiták már 1554-ben megjelentek és több központot is kialakítottak a belvárosban (a kettő legfontosabb: Am Hof – iskola, kollégium, domus professa; illetve az egyetemi negyed – kollégium, egyetem), a bécsi egyetem 1623-tól került az irányításuk alá. A kevésbé jelentős rendek között említhetők az 1623-tól jelenlévő barnabiták, valamint a 17. század végétől az oktatásban jeleskedő piaristák. A ferences regulákat követő kapucinusokat 1618-ban ismerték el önálló rendként, 1622-ben alapított kolostoruk a mai napig a Habsburg család temetkezőhelyeként szolgál (Kapuzinergruft). Érdekességképpen említhető, hogy a középkori eredetű ágostonosok több részre szakadtak a 17. században, Bécsben a különböző ágak egymással párhuzamosan működtek, így a sarutlan ágostonosoké volt a Habsburg család és a ceremóniák tekintetében fontos bécsi ágostonos kolostor és templom (1634-től udvari plébániatemplom), míg a másik ágé a Landstraße-i Szent Rókus templom. A női rendek közül a nemes lányok képzésében szerepet vállaló orsolyiták 1660-ban telepedtek le Bécsben, 1673–1675-ben épült fel a kolostoruk és templomuk a Johannesgassén, ahol egy népszerű iskolát is működtettek (áttekintés: Karl VOCELKA: *Kirchengeschichte* In: Wien. *Geschichte einer Stadt. Bd. 2. Die frühneuzeitliche Residenz (16. bis 18. Jahrhundert)*. Hrsg. von Karl VOCELKA, Anita TRANINGER. Wien, 2003. 311–363.)

A már régebbinek tekinthető szakirodalmi feldolgozásokat meghaladva (például *500 hundert Jahre Franziskaner der Österreichischen Ordensprovinz 1451–1951*. Wien, 1951.) az utóbbi évtizedben megfigyelhető egy örömdetes törekvés a rendtörténeti kutatásokat felélénkítésére, ennek eredményei az olyan kötetek, mint a kapucinusok alapításának 400. évfordulója alkalmából rendezett konferencia tanulmánykötete (*Die Kapuziner in Österreich: Geschichte, Kunst, Spiritualität*. Hrsg. von Günther BUCHINGER, Herbert KARNER, Martin SCHEUTZ, Werner TELESKO. Wien, 2019), hasonlóan a korábbi jezsuita kiadványhoz (*Die Jesuiten in Wien: zur Kunst- und Kulturgeschichte der österreichischen Ordensprovinz der „Gesellschaft Jesu“ im 17. und 18. Jahrhundert*. Hrsg. von Herbert KARNER. Wien, 2003). Utóbbi kötetből emlékezetes a nemrég elhunyt nagyszerű művészettörténész, Galavics Géza tanulmánya a Bécsben tanuló magyar diákok tézislapjairól.

Ács Pál hasznosnak tartana egy rövid összehasonlítást Esterházy Pál és Thököly Éva a különböző egyházi szervezetekkel és szerzetesrendekkel kialakított kapcsolatairól. A témát érinti 2020-ban megjelent tanulmányom Esterházy Pál mecénatúrájáról (Esterházy Pál (1635–1713) egyházi mecénatúrájának néhány példája In: *Cirkev a nábozenstvo v Uhorsku v ranom novobeku – Egyház és vallása koraiújkor Magyarországon*. Eds. Peter KÓNYA, Annamária KÓNYOVÁ. Presov, 2020. 223–238.), amelynek az eredményei a következőképpen foglalhatók össze. Esterházy Pál katolikus egyház iránt elkötelezettsége már fiatal korától kezdve élete végéig megmutatkozott. Az 1678. évi végrendeletében 15 szerzetesrendre hagyott összesen 5000 forintot, elsősorban a birtokain, illetve a

dunántúli régióban működő rendek, a ferencesek, az ágostonosok, a szerviták és a pálosok számíthattak a támogatására. A katolikus intézmények megerősítése jegyében részt vett a nyugat-magyarországi kolostorhálózat megújításában: saját birtokain öt szerzetesrend kilenc kolostora működött, ebből két rend újjáalapítása és négynek a letelepítése neki tulajdonítható, ahogy az alábbi táblázat is bemutatja:

Támogatás	Saját vagy újjáalapítás
ferences / Kismarton (1630)	ferences / Vimpác (17. század vége)
szervita / Loretó (1644)	ágostonrendi kanonissza / Kismarton (1678)
ágostonos / Léka (1655)	ferences / Boldogasszony (1679)
	ciszterci / Borsmonostor (1680)
	szervita / Fraknóváralka (1695)
	kamalduli / Lánzsér (1700)

1. táblázat: Az Esterházy Pál birtokain működő szerzetesrendek

Ezzel az aktivitással Esterházy kiemelkedik a kortársai közül, ráadásul a bőkezű támogatás új templomok és kolostorok emelésében manifesztálódott, amelynek a legszebb, ma is látható példái a boldogasszonyi ferencesek, a fraknóváralkai szerviták és a kismartoni ágostonos kanonisszák épületei. Egy a lokalitáson túlmutató alapítása a már említett bécsi ágostonosok Szent Rókus templomában valósult meg, ahol egy Néri Szent Fülöpöt ábrázoló oltárt állíttatott. Az 1683-as, Bécszet sújtó török hadjárat után I. Lipót császár rekonstruáltatta a sérült épületet és az ő megbízására készült az új főoltár is. A nádor ebben a környezetben kívánt egy figyelemreméltó és kvalitásos műalkotással megjelenni.

Esterházy nemcsak szerzetesrendek letelepedését és működését támogatta a birtokain, hanem kegyúrként az alattvalók lelki gondozásáért is felelős volt. Számos új templomot építtetett vagy renováltatott, köztük például a röjti plébániatemplomot is felújította. Ide maga ajándékozott Mária kegyképet és kegyszobrot, hogy megerősítse a falu középkori eredetű kegyhely jellegét, és hogy a protestáns lakosságot az áttérésre bírja.

A herceg 25 gyermeke közül hatan kerültek egyházi pályára, négyen szerzetesek lettek. Közülük a szervita rendbe belépett Esterházy Ádám számára 1692–1694 között egy a fraknóváralkai plébániatemplomhoz csatlakozó kolostort emeltetett. Az építkezésről, az új kápolnákról, a kolostor mögötti hegyen kialakított kálváriáról és a térségben egyedülálló Szent lépcsőről részletesen tájékoztatnak írásos és képi források (Archiv der Esterházy Privatstiftung, Forchtenstein). Ugyancsak rendelkezésre áll és még feldolgozatlan a kismartoni ágostonos apácák feloszlásakor összegyűjtött anyag is (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára E 151).

Külön fejezetet képez Esterházy Pálnak a jezsuitákhoz fűződő viszonya, amelyről szintén jelent meg egy tanulmányom (Családi történetek a városból. Az Esterházyak és Nagyszombat a 17. században. *Gesta: Fiatal Miskolci Történészek Folyóirata*. 2022. 95–104.) A jó kapcsolatok már Esterházy Miklós gróf családfősege alatt kialakultak: a család birtokán jezsuita misszió működött, a jezsuita rend által fenntartott nagyszombati gimnáziumban és egyetemen pedig az Esterházy nemzetség sok tagja tanult, köztük maga Pál is. Az alma materhez való ragaszkodás is indokolhatta, hogy az Esterházyak tagjai voltak a jezsuita vezetésű vallási társulatoknak, a herceg két, a diákokat

támogató alapítványt is létrehozott egykori iskolájában és az egyetemi-akadémiai könyvnyomtatásban is aktív szerepet vállalt saját és mások műveinek kiadása révén. Mindamellet kiemelkedő jelentőséggel bír a jezsuita egyetemi templom nagyszerű barokk épülete, amely Esterházy Miklós finanszírozásával épült fel, de például a homlokzat kialakítása és a felszerelések egy része esetében sikerült Esterházy Pált megrendelőként azonosítanom. A templom szentélye alatti kriptát évtizedekig temetkezőhelyeként használta a család. A jezsuiták soproni rendházát Esterházy Pál a birtokaikhoz való közelség miatt is támogatta, erről Kádár Zsófia könyvében lehet bővebben olvasni (KÁDÁR Zsófia: *Jezsuiták Nyugat-Magyarországon a 17. században. A pozsonyi, győri és soproni kollégiumok.* Budapest, 2020), de a fraknoi levéltár lakompaki számadáskönyvei is további érdekes adatokat tartalmaznak. A magyar jezsuitákon kívül a velük egy tartományba tartozó osztrák, pontosabban bécsi jezsuiták ugyancsak fontos szerepet töltek be Esterházy Pál életében. A bécsi egyetemen is működött a nagyszombatihoz hasonló alapítványa.

Év	Kedvezményezett	Cél	Összeg
1675	Nagyszombati jezsuiták	szegény sorsú diákok jutalma	1000 forint tőke évi 60 forint kamat használható fel
1679	Soproni jezsuiták	szegény sorsú diákok jutalma	1000 forint tőke évi 60 forint kamat használható fel
1686	Zsolnai jezsuiták	a templom és iskola támogatása	nem ismert
1700	Nagyszombati jezsuiták	a jezsuita templomban Mária szeplőtlen fogantatása tiszteletére elmondott orációk kinyomtatása és kiosztása	400 forint tőke évi 24 forint kamat használható fel
1701	Bécsi jezsuiták	a bécsi Szent István székesegyházban az uralkodó jelenlétében elmondott hasonló tartalmú orációk kinyomtatása és kiosztása	550 forint tőke évi 33 forint használható fel

2. táblázat: Esterházy Pál jezsuita alapítványai 1675–1701 között

A nádor személyes kapcsolatai az I. Lipót császár környezetében forgolódo befolyásos jezsuiták köréből kerültek ki, ám mégsem működtek teljesen hatékonyan, ahogy azt a dolgozatban is bemutattam páter Wolffra vonatkozóan. Thököly Éva szerzetesrendekhez fűződő viszonyát itt nem részletezném, hiszen ezt megtettem az értekezésben (299–302 o.) és azóta egy külön tanulmányban is összefoglaltam (Nemes asszonyok mecénatúrája a 17. században a Magyar Királyságban. Batthyány Erzsébet és Thököly Éva, mint az egyház patrónái. *Egyháztörténelmi Szemle* 23. (2023) 36–57.), de valóban igaza van abban Ács Pálnak, hogy feltűnő a ferencesek és Thököly Éva szoros együttműködése. Források híján arra vezetném vissza a jó viszony kezdetét, hogy a Kismartonban élő szerzeteseknek talán szerepük lehetett a fiatal lány áttérítésében és a különleges lelki kapcsolat a későbbiekben is megmaradt.

Horn Ildikó felfigyelt a Magyar Kamara által a gyámgyermek neveléséért utalt összegek fiúk és lányok közötti különbségére. A Thököly nővérekért járó summa csökkentésének oka véleményem szerint egy korábbi elszámolási hiba korrigálása lehetett. Nagyobb rálátás van arra, hogy egy fiúra miért adtak több pénzt: több került a neveltetésük, az iskolába járás, az ekkor már elvárt egyetemi tanulmányok és az azt lezáró Kavalierstour. Az Esterházy levéltár forrásai alapján

számításokat is végeztem, eszerint Esterházy Pál évente legalább 1000 forintot fordított egy-egy fia taníttatására (Papi szemináriumok és Ritterakadémiák. Esterházy Pál gyermekeinek iskolába járása 1665–1705. In: *Nemesi oktatás és elitképzés a kora újkori Magyar Királyságban*. Szerk. KÖKÉNYESI Zsolt. Budapest, 2022. 149–179.) Thököly Máriát és Évát a kismartoni udvarban nevelték, ez értelemszerűen kevesebb összeget igényelt.

Ács Pál a Thököly Éva ellen folyó bűnügyi eljárások jogi hátterének részleteire volt kíváncsi. Nem csodálkozom, ha hiányérzetet keltett benne ez a kérdéskör, bár igyekeztem legjobb tudásom szerint kifejteni. Miután a német birodalmi, s ezen belül az alsó-ausztriai jogtörténet távol áll a kutatásaimtól, magam is olyan szakértőktől, mint Tringli István és Peres Zsuzsanna kértem tanácsokat. Ugyanis a szakirodalmak feltárása során abba a nehézségbe ütköztem, hogy az általános jogtörténeti munkák csak felületesen érintik a kora újkori alsó-ausztriai, illetve általában tartományi bírósági rendszer működését – s egyáltalán nincsenek részletekbe menő tanulmányok – leghasznosabbnak Godsey monográfiája (William D. GODSEY: *The Sinews of Habsburg Power: Lower Austria in a Fiscal-Military State 1650–1820*. Oxford, 2018) és a korabeli törvénykönyvek bizonyultak. A legtöbbet a megmaradt periratok külzetein olvasható ügymeneti feljegyzések segítettek a tisztánlátásban és annak a következtetésnek a felismerésében, hogy a Thököly Éva elleni eljárás nem egy kész, bejártott ügymenet alapján történt, hanem a bécsi udvar folyamatosan változó erőterei alakították. A hercegasszony és ügyvédek kreativitása és szívóssága kellett ahhoz, hogy végül 1708-ban elérje a teljes rehabilitációt, illetve egy új szemléletű uralkodó, I. József személyében. Egyetértek Fazekas Istvánnal, aki úgy fogalmazott akadémiai értekezése vitájában, hogy a Magyar Kancellária és a Habsburg Monarchia kora újkori központi szerveinek ügyintézése megértéséhez minél több egyéni ügy feldolgozását kell elvégezni (Fazekas István válasza opponenseinek 3. o.). A bíróságok működésére ugyanezt a megállapítást tartom érvényesnek. Kerestem egyébként támpontot az *Ehen vor Gericht* című osztrák projektben (*Ehen vor Gericht 3.0 – Eheprozesse zwischen dem 16. und 19. Jahrhundert*. <https://ehenvorgericht.univie.ac.at/>), amely az 1558 és 1783 között Alsó-Ausztriában és Bécsben kötött házasságok, illetve válások vizsgálatára irányuló alap kutatás volt, s egyik céljaként tűzte ki az egyházi bíróság elé került válások okainak, a perek lefolyásának és következményeinek a feltárását. Az adatbázisban azonban nem találtam olyan Esterházy Pál és Thököly Éva válásához hasonló esetet, amely analógiaként szolgálhatott volna.

A már leírtaknál nem tudok érdemben több információt nyújtani Horn Ildikónak arra a kérdésére, hogy az Esterházy-rezidenciák termeinek festményei hogyan változtak idővel, mik kerültek be újonnan vagy mely képeket vették le, hiszen a vonatkozó forrásokat bemutattam. A művészettörténeti részletekhez Buzási Enikő tanulmányai ajánlhatók, akiről tudom, hogy boldog lenne, ha a korabeli inventáriumok a festészeti anyagról részletgazdagabb leírásokat tartalmaznának.

Papp Klára legizgalmasabb résznek Thököly Éva különálló életét találta, ahogy talpra tudott állni. Valóban én is ebben látom a hercegasszony különlegességét, kiegészítve még egy gondolattal. Ma már senki nem koppint a fejünkre, ha mérlegeljük a 'mi lett volna, ha' kérdést: azaz mi lett volna,

ha Thököly Éva nem küzd és beletörődve sorsába ott marad a kolostorban? Esetleg idővel kiengedik, de vagyon nélkül, mások jóindulatára utalva szegénységben éli le hátralévő életét? Újabban egyre több történeti-társadalomtörténeti kutatás irányul elszegényedési jelenségekre, a 17. század végén is számolni kell egy jelentős létszámú elszegényedő nemesi-nemesnői réteggel, tehát nem lett volna szokatlan, ha így alakul az élete. Ezzel összefüggésben figyelemre méltó gesztusnak vélem, hogy Thököly Éva végrendeletében számos nála alacsonyabb társadalmi státuszú barátnőjére hagy pénzt és értéktárgyakat.

Hálásan fogadtam Ács Pál megfontolásait az egykorú forrásszövegek kiadására vonatkozóan. Az átírási elveket ezekre a nem irodalmi textusokra az Esterházy kutatócsoportunk alakította ki, de valóban nem érvényesítettem szigorú következetességgel a dolgozatban megjelenő összes szövegre. Éppen ezért szeretném majd a későbbiekben Ács Pálnak, mint szövegkiadásban nagy jártasságot szerzett irodalomtörténésznek a tanácsait is kikérni.

Papp Klára és Horn Ildikó is nagyra értékelték az elbeszélést hitelesebbé tevő illusztrációkat. A Miskolci Egyetemen több éve tanítok a tanárszakos hallgatóknak egy kurzust, amely azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy lehet-e a történelmet hitelesen képekkel ábrázolni, ennek során elsősorban a közoktatásban használt történelemkönyvek képi anyagát vizsgáljuk és nem szereztünk jó tapasztalatokat. Legszilárdabb meggyőződésem, hogy vizuális-képzőművészeti forrásokra hasonló hitelességi szempontrendszerrel kell érvényesíteni a történészeknek, mint az írásos források esetében, ezt az elvet igyekeztem követni a képek válogatásakor is.

A birtoktérképre, a Thököly utódok teljes családfájára tett javaslatokat köszönettel fogom hasznosítani, ha a monográfia kiadására kerül majd sor. S bár nem rótták fel nekem, de magam is vettem észre helyesírási és elütési hibákat, tudom, hogy nem teljesen egységes a személynevek használata és hogy maradtak nehézkes megfogalmazások a dolgozatban, ezeket legjobb tudásom szerint javítani fogom. Opponenseimnek még egyszer hálásan köszönöm fáradozásukat és azt, hogy a bírázataik révén keresztül izgalmas szellemi párbeszédet folytathattam velük. Remélem, hogy kérdéseikre és felvetéseikre megfelelő válaszokat nyújtottam és tisztelettel kérem őket ezek elfogadására.

Miskolc, 2023. szeptember 8.

Viskolcz Noémi